

Mit hallott, mit mondott Gellért püspök?

MÓSER ZOLTÁN

„Walthere audis symphoniam
Ungarorum, qualiter sonat?”

Született 1946-ban Szekszárdon. tanár fotóművész.

Történt pedig egyszer, hogy (Gellért) valakinek védelmére a királyhoz így érkezett; annak a vidéknek egy erdős részén, mely disznók legeltetésére szolgált, volt egy tanya, és ebben délidőben megszállott. Itt éjféltajt malmokövek zaját hallja, amit egyébként még nem tapasztalt. Csodálkozott, hogy mi lehet ez. Majd az asszony, aki a malmot hajtotta, énekelni kezdett. Csodálkozva szólott erre a püspök Valterhez: „Hallod-e, Valter, a magyarok szimfóniáját, miképpen hangzik?” És mindketten nevettek az éneken. Minthogy pedig a malmot egy asszony hajtotta kezével, és az ének magasba szállt, a püspök pedig közben ágyában feküdt, még egyszer így szólt még mindig mosolyogva: „Magyarázd meg nekem, Valter, miféle dallamú éneklés ez, mely lejtésével arra késztet, hogy az olvasást abba hagyjam?” Amaz pedig azt mondta: „Nótának dallama ez. Az asszony, aki énekel, ennek a gazdának a szolgálója, akinél szállást kaptunk. Urának búzáját őrli ilyenkor, mikor a vidéken másféle malom éppen nem található.” Mire a püspök így szólt: „Géppel jár vagy kézi munkával?” Géppel is, kézi munkával is — mondja rá Valter —, nem húzza semmiféle barom, hanem az asszony saját kezével forgatja.”¹

¹Árpád-kori legendák: 87.
Szabó Flóris fordítása.

A kifejezés jelentése

E szöveg magyarázataként sokféle értelmezési kísérlet született az idők során. E tanulmányban Trócsányi Zoltán *Magyar régiségek és furcsaságok* című könyvecskéjében (1924) akadtunk egy érdekes okfejtésre. Trócsányi Zoltán két kutatóra, Horváth Cyrill és Himpfner Béla írásaira hivatkozik, akik a kérdés történetét összefoglalták, és az eddigi sokszor merész és fantasztikus föltevéseket egyszerűbbel helyettesítették. De előtte hadd hivatkozzam másokra is, első sorban Grandpierre K. Endrére, aki külön tanulmányt írt erről a kérdéstről. Írásában felsorolja a „symphonia” szó körül támadt bonnyodalmakat, mivel e fogalom ingadozó, s többféle jelentése van: „az ókori Mezopotámiában dudához hasonló hangszert jelentett, a régi görögöknél (szüfoné, szünfonia) összhangzatot, együtthangzást, a rómaiaknál éneket kísérő hangszert, míg a középkorban — ősi s mindmáig fennmaradt „összhangzat” jelentésének megőrzése mellett — forgólantot, húros zeneszerszámot, dudafélét. Érthető hát, ha még a szöveg fordítói sem jutottak megegyezésre. Íme egy

csokor belőlük: Szabó Károly: magyarok dala, Lánczy Gyula: magyarok dudája, Balogh József: magyarok zenekara, Haraszti Emil: magyarok hangszere, ifj Horváth János: ének-dallam és összhangzat kifejezésként fordítja.

Még a szimfónia szó homályos jelentésénél is nagyobb zavart okoz az a tény, hogy Gellért a „symphonia Ungarorum”-ot nem szó szerinti, hanem átvitt, jelképes értelemben használja. Szó szerinti jelentése: magyarok szimfóniája, azaz: minden magyar szimfóniája. De miért volna ez a magyarok szimfóniája, holott csak egy malomkő zörög, és egy rabszolgalány énekel?²

Mindezen kérdések és vélekedések mellé kívánczik még Érszegi Gézáé, aki a legenda újabb kiadásának jegyzetében úgy véli, hogy „az örökkövek ütemes zaja és az ehhez igazodó munkadal szimfóniát, vagyis olyan zenei jelenséget hozott létre, amikor a két hang egy oktáv hangközzel azonos dallamot ad elő.”³

Rajeczky Benjamin és Gábris György a „symphonia” szónak a „többszólamúság”-ot jelentő értelmét emelték ki, és ezért a csimpolya, a tekerőlant meglétét, korai emlékét idézik a fogalommal kapcsolatban.⁴

A Gellért-legenda írójának mindenesetre már nem volt ismeretlen valamilyen organum-szerű műzene — írja Rajeczky Benjamin —; bizonyára arra célozhatott a legenda olasz és német szereplőivel, akik a kézimalmos burdonjával⁵ kísért éneket tréfásan szimfóniának — „összhangnak” vagy „hangzatnak” — nevezték. A szerző a „modulatio carminis” kifejezéssel azt is elárulja, hogy különbséget tudott tenni a népdal sajátos jellege és a műzenei hatás között.

Egy másik, szintén mai értelmezés szerint a kegyes püspöknek a dalra, a dalolásra és a malom forgatására, vagyis a magyarok szimfóniájára vonatkozó megjegyzése nem más, mint szelíd, vagy éppen lekicsinylő, lenéző gúny, ironia. A dal hallatán és a malom forgatása láttán az olasz származású püspökben a többszólamúság mellett, azzal együtt a latinul *symphoniának* nevezett tekerőlant jutott eszébe. Ezt a hangszert, amely akkor már jól ismert volt, ugyanolyan mozdulatokkal kellett megszólaltatni, mint amilyenekkel az éneklő, dalos kedvű leányka a kézimalom kerekét forgatta. Vagyis Gellért püspöknek a magyarok szimfóniájára utaló szavai félig tréfások voltak; a kéz a tekerőlant forgatását, a hangzás pedig annak többszólamúságát idézte, véli Gábris György.

Ez a zümmögéstől kísért ének — vagyis így a többszólamúság — a régebbi magyarázókban is felvetette a hangszerrel való összehasonlítás gondolatát. Ugyanis a tekerőlant a középkorban általánosan elterjedt és használatos volt; gyakran szerepel e hangszer „organistrum” vagy „symphonia” néven középkori ábrázolásokon, ami többszólamú játék lehetőségére utal. Csakhogy a játékhoz eleinte két ember kellett, és csak 12. századtól kezdve ké-

²Grandpierre K. Endre: *Magyarok ezeréves éneke: munkaszimfónia*, Somogy, 1988. 2. 38-39.

³Árpád-kori legendák és intelmek, 1983, Bp., 210.

⁴Zolnay László: *A magyar muzsika régi századaiból*, Magvető, 1977, 55-56.

⁵Burdon-bordon: egy dallam alatt változatlanul kitarított hang. A középkori zeneelméletben az organumnak nevezett műfaj hosszan kitarított hangjainak neve bordonus organorum. A bordon gyakorlat Európa és Ázsia népzenejében széltében ismert. (Vö.: *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 327.)

szített kisebb típusoknál lehetett a kerék forgatását egybekapcsolni a 6-8 billentyűn való játékkal. Így vagy későbbi — tehát nem Gellért és István korabeli — a legenda, vagy egy másfajta értelmezés látszik kívánatosnak. Ezt a már említett „modulatio carminis” kifejezésben vélték meglegelni többen is a múlt kutatói közül, ami az egyházi énekkel szemben „népi dallam”-ot jelöl. Ezért is így adta meg az egyik fordító a „melodiae cantus” kifejezésnek a rokonértelmű magyar megfelelőit: harsogás, gajdolás, nótázás, énekszó. Csakhogy ez a dallam merre, miféle énekek között keresendő? Erre a szöveg látszólag semmi támpontot nem nyújt. Egy nyom azonban mégis eligazító lehet: a leány munkavégzés közben, a munkavégzés ütemére énekel: ez valamiféle munkadal volt. Ez vezette egyik kutatónkat arra — mert a magyar anyagban nem talált —, hogy a közép-európai népek munkadalait tanulmányozza át.

Közép-európai párhuzamok

1913-ban a Finn Tudományos Akadémia kiadásában egy nagyon értékes mű jelent meg — írja Trócsányi Zoltán —, „amelyben a szerző A. R. Niemi a lettek, litvánok népköltészetéről megemlíti, hogy (...) nagyon sok és sokféle munkadaluk van. E népek dalai már régen magukra vonták az utazók és tudósok figyelmét.”

A szerző egy 17. századbeli német utazó útirajzából idézi az alábbi, számunkra érdekes feljegyzést:

„Ők (a litvánok) természetüknél fogva hajlanak az éneklésre (...) az asszonyok és leányok, akik reggel is a második kakasszótól⁶ kezdve, amíg megvilágosodik, a kézimalmoknál muzsikálnak, miközben a kézimalmok zúgása szolgál nekik basszus kísérettül és alapul. Énekeiknek, vagy sokkal inkább üvöltésüknek tárgya szerelmi dalok, de sokszor olyan dolgokról is énekelnek, ami eszükbe jut vagy egyszerűen a szemük előtt áll.”

Íme — fűzi hozzá a 17. századi szerző —, a Symphonia Litvanorum. E leírás feltűnően emlékeztet a Szent Gellért-legendában olvasható jelenetre. Mindkét esetben munkadalt, pontosabban őrlődalt énekelt a nehéz és fárasztó munkát végző leány. E két hasonló leírást egy harmadikkal is megtoldhatjuk. Az 1500-as évek vége felé megjelent könyv lengyel írójának, Mathias Stijkowski-nak (1546—1582) egy följegyzésével egészíthetjük ki a fentieket. A lengyel szerző is azt írja a litvánokról, hogy a „kézimalom forgatása közben s egyéb alkalmakkor a helyzettel összefüggő dalokat énekelnek. Miközben ezt a malmot kezükkel forgatják, hazai szokás szerint parasztdalt szoktak énekelni, jobban mondva ugyanazt a szót gyakran ismétlik énekléshez hasonlatosan. Ez pedig mind a férfiaknak, mind a nőknek szokásuk, hogy arról a dologról, amellyel éppen foglalkoznak, paraszti dalt énekeljenek.”

Az őrlődalog megtalálhatóak a többi balti-tengeri népeknél, a mi nyelvrokainknál is, a finneknél és az észteknél — fűzi hozzá Trócsányi Zoltán, majd így folytatja: „Az őrlődalog általános

⁶A második kakasszótól:
reggel két órától

Az őrlődalog a balti-tengeri népeknél

elterjedése arra enged következtetni, hogy — bár ma már a kézimalom pusztulása után az őrlődalok ismeretlenek népköltészetünkben — régen bizonyára nálunk is éppen úgy megvoltak, mint igen sok más primitív költészetben, s nem vonunk merész következtetést Szent Gellért legendájának őrlési jelenetéből, ha azt állítjuk, hogy az őrlődalok nálunk ősiek, talán még a finnugor egység korából valók.”

⁷Hétszínvirág
Olvasókönyv, 3. Apáczai
Kiadó, 1997. 106.
Írta és összeállította:
Burai Lászlóné,
Dr. Faragó Attiláné.
Alkotó szerkesztő:
Esztergályos Jenő.

A napokban került kezembe egy kisiskolásoknak készült (sok hibával, pontatlansággal teli) olvasókönyv. Ebben olvastam a következő, meglepő állítást Szent Gellérttel kapcsolatban: „Ő szoktatta rá népünket, hogy Szűz Máriát Boldogasszonynak nevezze.”⁷

Ipolyi Arnold írja Szent Gellértről, hogy „sem a nemzet nyelvét, sem annak ős vallási hitét nem ismeré”, ezért ez érintetlenül hagyta őt, mint idegent.⁸ Állításának igaza a legendákból is jól kirajzolódik. Ezekből s a szent életét bemutató életrajzokból tudjuk meg, miként is beszélt és érintkezett a vele kapcsolatban állókkal. A szentek életét bemutató könyvben olvasható, hogy bár könnyen és gyorsan tanult, a latin grammatikát nem tanulta meg jól. Görögül azonban — mint afféle második gyermekkori anyanyelvén — elég folyékonyan tudott.⁹

⁸Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia* 1854, 390. Pest.

⁹*Szentek élete* II. 31.

Szent Gellért — de jóval később még Kapisztrán Szent János is — tolmács segítségével prédikált Magyarországon. Ahogy Toldy Ferenc írja 1851-ben, „az első idegen térítők deákul hirdették ugyan a csodálkozó nép előtt az evangéliumot, de tolmácsok kíséretében, kik neki az így előadottakat hevenyében megmagyarázták.”¹⁰ Gellért Fehérvárott, a Boldogságos Szűz ünnepén a Napba öltözött asszonyról beszélt a néphez és István királyhoz: szavait Konrád, fehérvári prépost tolmácsolta. István király itt szeretete meg őt, és választotta fia, Imre mellé nevelőnek.¹¹

¹⁰Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története 1851* (1987). 78.

¹¹*Szent Gellért nagyobbik legendája*, In: *Árpád-kori legendák*, im: 79-80.

Szent Gellért Imrét nyolcéves korától tizenhat éves koráig nevelte, tanította. Nyilvánvalóan fölmerül mindenkiben a kérdés: hogyan, milyen nyelven beszéltek egymással? A hercegnek, akit kezdetben papnak neveltek, kellett tudnia annyit latinul, hogy Gellért ezen a nyelven taníthatta. Sőt bizonyos, hogy görögül is ő tanította meg, amikor már eldőlhetett, hogy Imre bizánci herceglányt kap majd élettársnak.¹²

¹²*Szentek élete* II. 33.

A tankönyvíró tehát átvett egy régi tévedést, olyan értelmezést, amit a Néprajzi Lexikon is terjeszt.

„Boldogasszony: 1. feltehetően ősi istenség neve. Gellért püspök tanácsára a térítők Szűz Máriára alkalmazták, így Mária, Szűzanya törzsökös szinonim szava lett. Archaikus népi imádságaink ráolvasásaink, ünnepneveink kedveltebb invokációja Mária helyett az ünnepélyesebb Boldogasszony.”¹³

¹³*Néprajzi Lexikon* I. 313.

Itt már a térítőkről van szó, akik tudtak magyarul, (soknak a nevét is ismerjük), tehát ők alkalmazták a Boldogasszony nevet. De vajon miért, milyen megfontolásból? Akik járatosak e kérdésben, tudják, hogy két olyan tanulmány készült e témában: az

egyiket Kálmány Lajos, a másikat Katona Lajos készítette. Itt szükségesnek mutatkozik, hogy mindkét tanulmányból a szóban forgó mondatot megvilágító részeket idézzem. Katona Lajos a különös nevű *Kedd asszonya*, a másik tudós az ősvallásunk istenasszonya kapcsán szól csak a magyarokra jellemző Boldogasszony elnevezésről, és e névnek, a fogalomnak feltételezhető eredetéről és jelentéstartalmáról.

A Boldogasszony fogalom eredete

A Teleki- és Kazinczy-kódex Anna-legendájából jól kiolvasható, hogy a magyar Mettertia-kultusznak — „az egyház által ugyan jóvá nem hagyott, sőt részben utóbb el is ítelt —, de részben máig is megtűrt tiszteletében van a gyökere azoknak a népies hiedelmeknek és szokásoknak, melyek a *Kedd asszonyára* és a vele helytelenül azonosított *Nagyboldogasszonyra* vonatkoznak. Ez a Szent Annával összetévesztett Nagyboldogasszony csak a Kisasszonynak is nevezett Boldogságos Szűz helyébe lép akkor, midőn az áldott állapotban lévők és a gyermeket áhító magtalanok oltalmazója és segítője lesz, holott a régibb századok Mária-kultuszában ezt a kettős tiszteletet is az Istenanya viselte, mint azt számos róla szóló legenda bizonyítja...

„Mikor népünk a kereszténység tanaival, köztük különösen a Szűz Máriára vonatkozókkal megismerkedett, az akkoriban a szűz és hajadon szókkal körülbelül egyértelmű, csak valamivel, úgy látszik, előkelőbb kisasszony szót alkalmazta a semper virgo (mindig szűz) egyenértékűje gyanánt. Egészen olyan összetétel ez, mint a német Jungfrau, melyhez elemeinek értelmét nézve is nagyon hasonlít. Mikor aztán (...) e név helyébe, a nagyobb tisztelet okáért, mindinkább a nagyasszony lépett, úgy, amint a németeknél az unsere liebe Frau, vagy csak Liebfrau, a románoknál a nostra Domina (fr. Notre Dame), vagy mea Domina (ol. Madonna) kezd ugyanezen okból mind jobban elterjedni: akkor könnyen megeshetett, hogy a továbbra is egymás mellett élő két elnevezés, a kis- és nagyasszony (vagy tulajdonévvé válva immár Kis- és Nagyasszony) az együgyűbb népnél azt a vélekedést kelthette, amelynek némi nyomát mutatják Kálmány Lajosnak a Szeged vidéki alsóbb néposztály körében tett tapasztalatai és feljegyzései. Ti. hogy a nép eme hittanításban járatlanabb elemei a Kisasszony-Máriával szemben Nagyasszonynak Szűz Mária édesanyját tekintették.”¹⁴

„Ha azt kérdezem a kereszténységben kevésbé jártastól — írja Kálmány Lajos, hogy ki az a Kisasszony, elmondja, hogy a Nagyboldogasszonynak a leánya, hogy mindvégig szűz maradt. Ma is a cselédek a leányokat Szegeden kisasszonynak tisztelik, anyjokat nagyasszonynak.”

Kálmány Lajos tanulmányából viszont azt is megtudjuk, hogy Toldy Ferenc írta le azt, hogy Szent Gellért tanácsára „az Szíz Máriát Bódogasszonynak, avagy ez világnak Nagyasszonyának hívnák”.¹⁵

¹⁴Katona Lajos: *A Kedd asszonya* 1905. In: *Folklór-kalendárium*, 1982, Bp. 248-251.

¹⁵Kálmány Lajos: *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*, In: *Az ősi magyar hitvilág*, 1971, Bp. 321-322.

Tehát Toldy Ferencről származik az intés, a figyelmeztetés, hogy a magyar nép Boldogasszonynak, vagy Nagyasszonynak nevezte Szűz Máriát. A kisebb és a nagyobb Gellért-legendában is megtalálható, hogy (Gellért püspök) Isten szent szülője dicséretének oly mély alázat hódolatával szentelte magát, hogy ha bármily bűnös — a szent férfiú cselédei által titokban kioktatva — Krisztus anyjának nevében esedezett bocsánatért, az Irgalmasság Anyja nevének hallatára a szent atya rögtön könnyekre fakadt, és mint-ha ő maga volna a bűnös, ő kért bocsánatot a vétkestől, és biztosította, hogy fiává is lesz, ha őszintén vallja Őt Isten szülőjének. Az ő tanítása nyomán a magyar nemzet Krisztus anyjának nevét ki nem ejti, hanem csak Úrnőnek mondja, hisz Pannóniát is Szűz Mária családjának nevezte szent István király.¹⁶

¹⁶Árpád-kori legendák és intelmek, im: 69.

A legendában tehát nincs szó Boldogasszonyról. Valószínű tehát, hogy Szűz Mária (a Halotti Beszédben „Szent asszony Mária”) és a Boldogasszony között látszik egy harmadik megnevezése is a Miasszonyunknak a Notre Dame-nak), s ez a boldogságos Szűz, a Bódog Mária.

Befejezésül meg kell említenünk, hogy a Boldogasszony nemcsak a fenti ünnepeken és a liturgiában van jelen. Ott van a falvak, puszták nevében: Bodogasszonyfa (Somogy), Vasboldogasszony, Nemesboldogasszonyfa (Zala), Pozsonyboldogfa, Zalaboldogfa, Felsőboldogfa (Udvarhely). Boldogasszony ágya közismert és szépséges elnevezése a szülő nők ágyának. Boldogasszonyról csillagot és hónapot is neveztek el. De neve folytatódik fűben, fában is: Boldogasszony (boldoganya) ága, haja, mentája, csipkéje, rózsája. De van boldogasszony ültő fű (egy 1737-es boszorkányperben szerepel), s van boldogasszony tenyere és tövise is. A gyermekek énekes kapushidas játékában (Kodály műve révén legismertebb a Lengyel László), az egyik csoport (csapat) az elrontott hidat azzal a sárarannyal aranyozná be, amelyet a Boldogasszony kiskertjéből kérve kértek és kapván kaptak.

Az imákról, az énekekről se feledkezzünk meg. A legismertebb talán a 18. század elején keletkezett. *Boldog Asszony anyánk* kezdetű népszerű katolikus ének, amelynek szerzője Lancsics Bonifác, pannonhalmi bencés szerzetes. De ott van a sokkal régebbi archaikus imákban. A Vajdasági Kapuszinán gyűjtött reggeli és esteli népi imádság szerint Jézus az ajtóban, Boldogasszony az ablakban, a négy sarokban pedig négy angyal.